

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

TÜRK-İSLAM DÜŞÜNCE TARİHİNDE ERZURUM

Sempozyumu

26-28 HAZİRAN 2006

BİLDİRİLER

II. CİLT

Erzurum 2007

ERZURUM CAMİLERİNDE BULUNAN BİR KISIM TARİHİ HALILAR

Arş. Gör. Yunus BERKLİ*

Osmanlı döneminde çok stratejik bir askeri üs konumunda olan Erzurum, aynı zamanda önemli bir gümrük ve ticaret şehri idi. XVII. yüzyılda Evliya Çelebi şehir ve bölge hakkında çok kıymetli bilgiler verir. Erzurum'un İstanbul ve İzmir gümrüğünden sonra Osmanlı Devleti'nin en işlek ve en büyük üçüncü gümrüğü olduğu, şehirde binlerce hane dükkân ve hanların olduğunu, dört çevresinde Arap, Acem, Hind, Hitay ve Hutun** bezirgânlarına ait hanelerin olduğunu belirtir¹.

Erzurum'daki bu ticari canlılık, bölgede farklı kültür ve farklı bölgelere ait ürünlerin bol miktarda görülmesine neden olmuştur. Bu ürünlerden konumuzu teşkil eden tarihi halılar, orijinal motifleri ve desen özellikleri ile önemli özellikler gösterirler. Tarafımızdan tespit edilip renk, desen ve dokuma teknikleri ile ilk kez tanıtılan bu halılar, maalesef zaman içinde bilinçsiz bir şekilde ya tahrip edilmiş veya çalınmıştır.³ Bu tahrip ile dokumadaki orijinal motiflerin de yok olması, Türk sanatı ve kültürü için çok büyük ve yeri doldurulamayacak bir kayıptır.

Türk halılarındaki orijinal motiflere yönelik ilk tahripler, 1890'lı yıllarda İngiliz tüccarlar tarafından atılmıştır². Daha sonra 1908 yılında yine İngilizler tarafından kurulan **Oriental Carpet Manufactures** (Şark Halı Şirketi) ile bu tahribat telafi edilemez hale getirilmiştir. İngiliz tüccarlar tarafından İzmir, Uşak, Denizli, Afyon, Manisa, Kula ve İsparta'nın en ücra köylerine varıncaya kadar nüfuz edilmiştir. İngiltere ve Fransa'daki atölyelerde desinatörlere dönemin sanat anlayışı ile orantılı ve batılı zevklere göre çizdirilmiş motifler³, Anadolu'da yerli Türk dokumacılar

* Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fak. Temel Eğitim Böl. yberkli@atauni.edu.tr

** **Hitay-Hutun**: Horasan bölgesinde Türkler'in yoğun bulunduğu iki yerleşim yeri ve bu bölge insanına verilen isim.

¹ İbn Batuta., **Seyahatname Tuhfetü'n- Nuzzar fi Garaibi'l- Emsar**, C.I.II, İstanbul, 1983. 209

² Bu halılardan Narmanlı camii'nde olan Resim 3, Resim 5, Resim 7 ve Resim 12'de tanıtılan halılar, maalesef 1999 yılında çalınmış; Kemhan Camii Resim 4'deki örnek ise çalınmış fakat daha sonra bulunmuştur.

³ Orhan Kurmuş., **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, İstanbul, 1997, s. 51

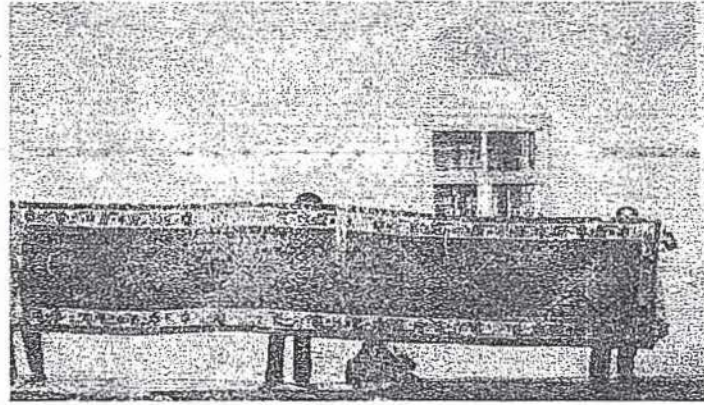
³ İsmail Öztürk- Elvan Anıaç., **"Yabancı Sermayenin Batı Anadolu Halıcılığına Girişi, Etkileri ve Günümüzdeki Uzantıları"**, Türkiye'deki El Sanatları Geleneği ve Çağdaş Sanatlar İçindeki Yeri Sempozyumu, İzmir, 1995, s. 27

dokutturularak, orijinal Türk motiflerinin bozulmasına veya tamamen kaybolmasına neden olmuştur⁴.

Erzurum camilerindeki tarihi halıların hemen tamamının Orta Asya, Kafkasya ve Horasan bölgesine ait olmaları ve orijinal Türk motifleriyle dokunmuş olmaları, bu tahrip ve kayıpların bir kısmını telafi edebilecek durumdadır. Ama maalesef vakıfların, müzenin ve diyanetin bu konudaki yetersizliği, hatta koruma adına ihmalleri bu tahripleri daha da hızlandırmaktadır. Şöyle ki, cami görevlilerine zimmetlenen bu halılar, görevlilerin, çalıntılara karşı koruyabilmek için uygunsuz biçimde muhafaza etme çabalarıyla, tahribat iyice artmıştır. Araştırmalarımız esnasında birçok kıymetli halıların bir kısmının cami minberinin altına bir kısmının da zemin döşemesindeki tahtaların altına çakılarak çalınmalara karşı saklandığı, ama maalesef bunların bu şekilde çürümelerine sebep olduklarına şahit olduk. Son dönemlerde de camilere alınan tek parça makine halıları sebebiyle bu tarihi halılar, caminin kapalı havasız bir bölümünde tutularak buralardaki küf ve böcekler yüzünden çok hızlı bir şekilde yok olmaya başlamışlardır.

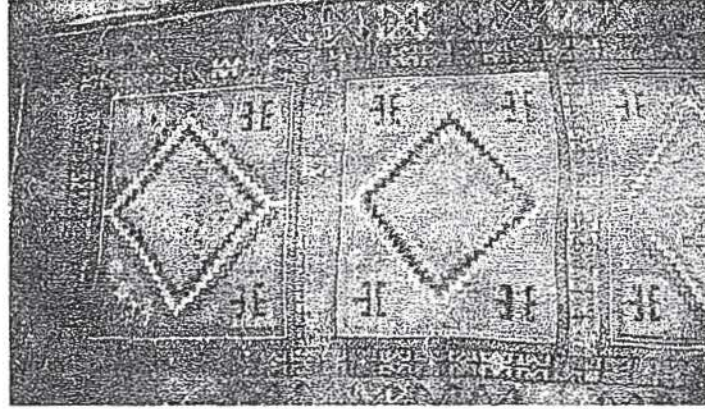
Erzurum camilerinde bulunan tarihi halıları genel olarak dört grupta inceleyebiliriz.

I- Geometrik Desenli Halılar (Resim-1 / Erzurum Murat Paşa Camii).

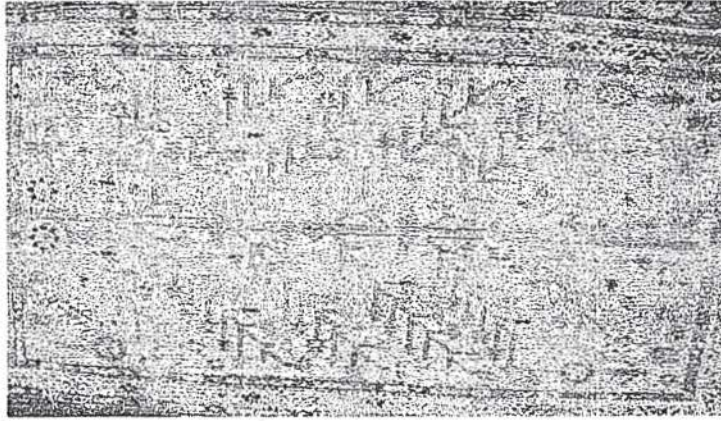
Resim-1a

⁴ N. Rengin Oyman., "Isparta Merkezinde Ticari Amaçla Üretilen El Halıcılığının Günümüzdeki Durumu ve Öneriler", Türkiye'deki El Sanatları Geleneği ve Çağdaş Sanatlar İçindeki Yeri Sempozyumu, İzmir, 1995, s. 19

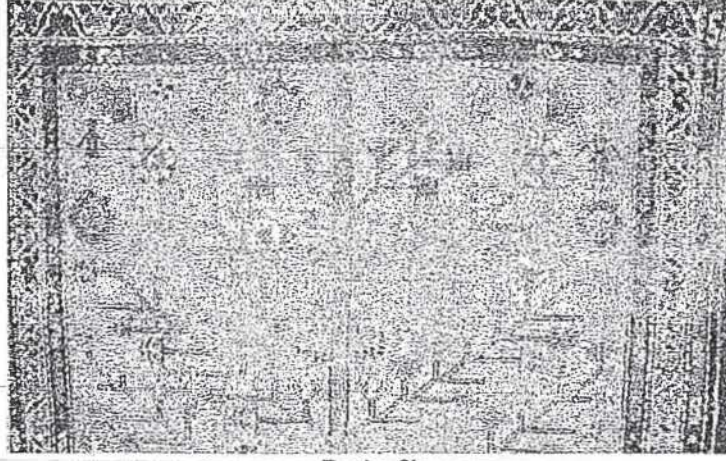

Resim-1b

II- Bitkisel Desenli Halılar (Resim-2 / Erzurum Narmanlı Camii).

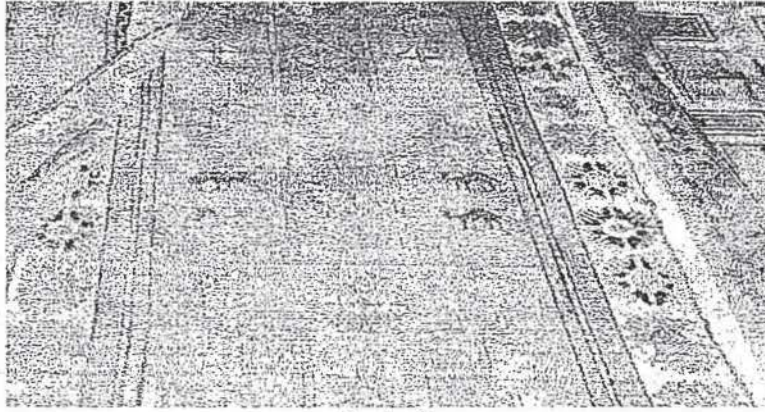

Resim-2a

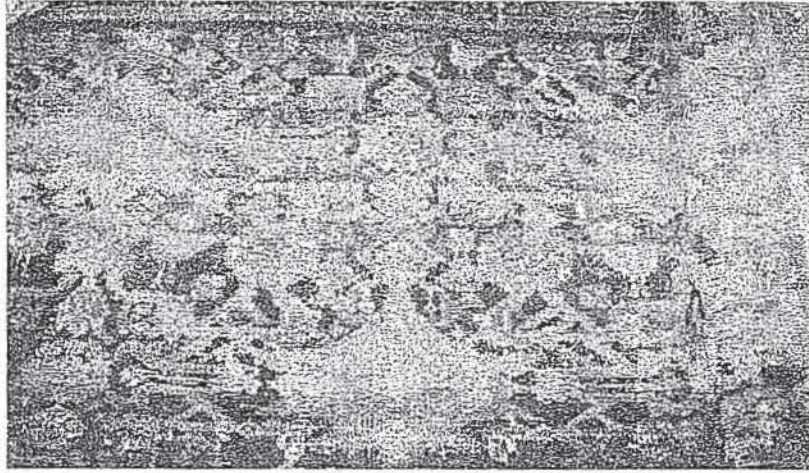

Resim-2b

III- Figürlü Halılar (Resim-3 / a- Erzurum Narmanlı Camii ve b- Erzurum Ali Paşa Camii).

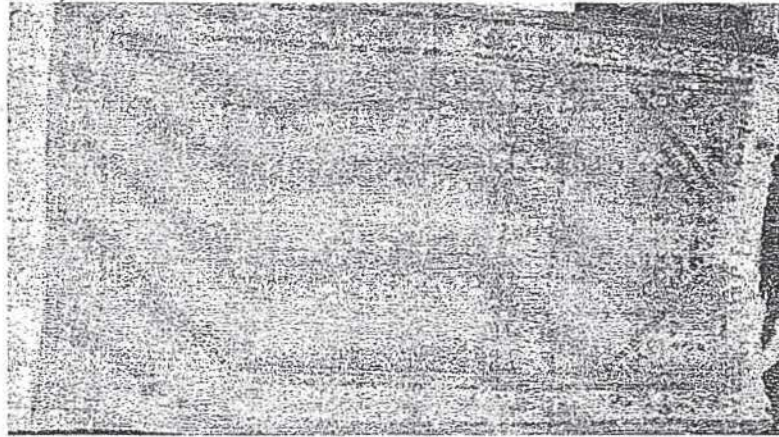

Resim-3a

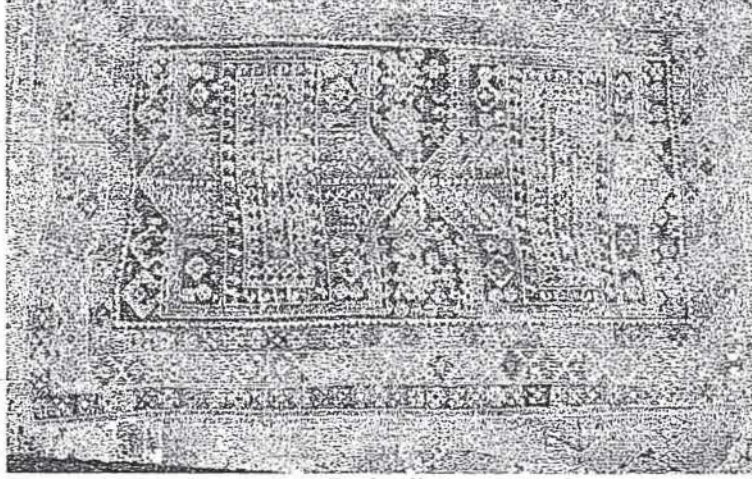

Resim-3b

IV-Mihraplı Halılar (Resim-4 / a- Erzurum Molla Kaya Camii b- Erzurum Kemhan Camii).

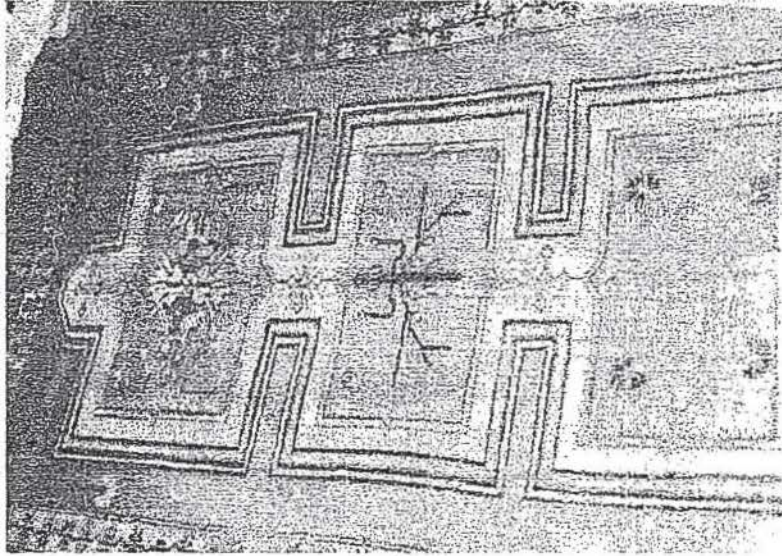

Resim-4a

Resim-4b

Bu halıların büyük bir kısmının Kafkasya, Orta ve Batı İran'da ki Türk bölgeleri ile Azerbaycan bölgesinde dokundukları tespit edilmiştir. Erken tarihli olanlarda kök boya, geç dönem ömeklerde ise anilin/sentetik boya (bilhassa pembe renklerde) kullanıldığı görülmüştür (Resim-5 / Erzurum Narmanlı Camii).

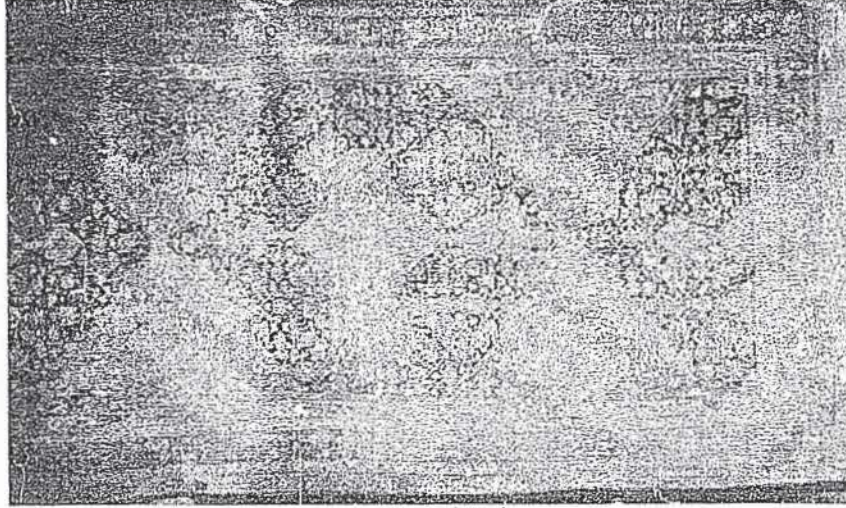
Resim-5

Bölgede tespit edilen halıların büyük bir çoğunluğu **Gördes düğümü** ile dokunmuş, bir kısmında ise **İran düğümü** kullanılmıştır.

Halıların atkı ve çözgülerinde ya pamuk veya yün malzeme kullanılmıştır. Genellikle Kafkasya ve Azerbaycan bölgesi dokumalarında yün kullanılmıştır. İran bölgesinde ise pamuğun daha çok üretilmesinden dolayı malzeme, ipek dışında ağırlıklı olarak pamuktur⁵.

Genel olarak bölgede tespit edilen halılardaki motifler değerlendirildiğinde, ana motifin geometrik şekillerdeki madalyonlar olduğu görülür. Geometrik madalyonlu halıların zeminlerinde, madalyonlar arasında görülen motifler, insan ve hayvan figürleri, üsluplaşmış bitkisel motifler, rozetler, hayat ağacı, sekiz köşeli yıldızlar ve boy im'leri başta gelmektedir.

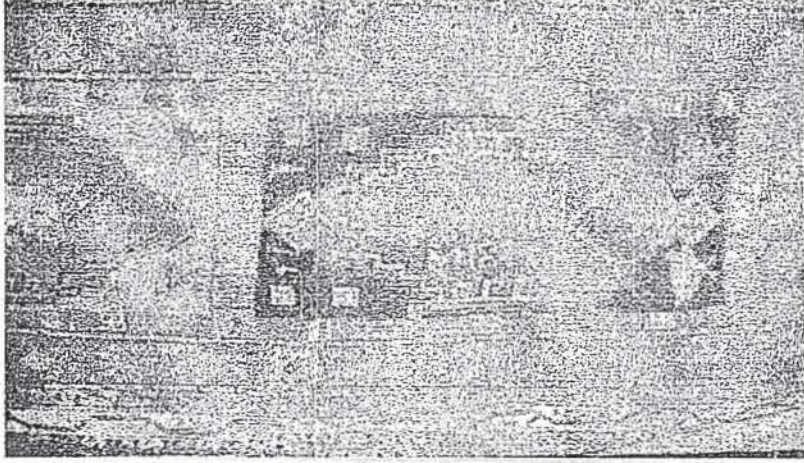
İran bölgesine ait bazı örneklerde zeminin hiç boş yer bırakılmadan dolgu motifleri ile doldurulduğu görülmektedir (Resim- 6 / Erzurum Derviş Ağa Camii).

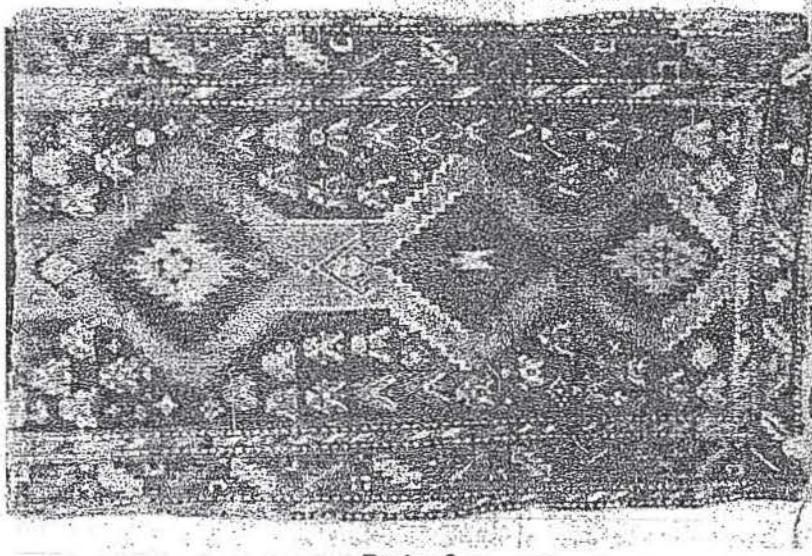
Resim-6

Azerbaycan, Anadolu ve Kafkasya halılarında ise genel olarak tıpkı mimaride olduğu gibi, sadeliğin esas alındığı, zeminin aşırı desen ve motiflerle yoğunlaştırılmadığı dikkati çeker (Resim- 7 / Erzurum Narmanlı Camii).

⁵ Hermann Haack., *Doğu Halıları*, Çev; Neriman Girişken, Ankara, 1975, s. 23

Resim-7

Resim-8

Testere dişli yapraklar arasındaki kadeh veya yaba motifli ana bordür desenleri (Resim-8 / Erzurum Hacı Cuma Camii), Kafkas halılarına özgü olup⁶, Şirvan halılarında, Leghistan halılarında, Kazak halılarında bolca kullanılmıştır. Anadolu'da da, Milas seccadelerinde, Balıkesir ve Çanakkale-Ezine halılarında da⁷ sevilerek kullanılmıştır. Bu testere dişli yaprakların bordürde kullanılmasına Manisa Yund Dağı

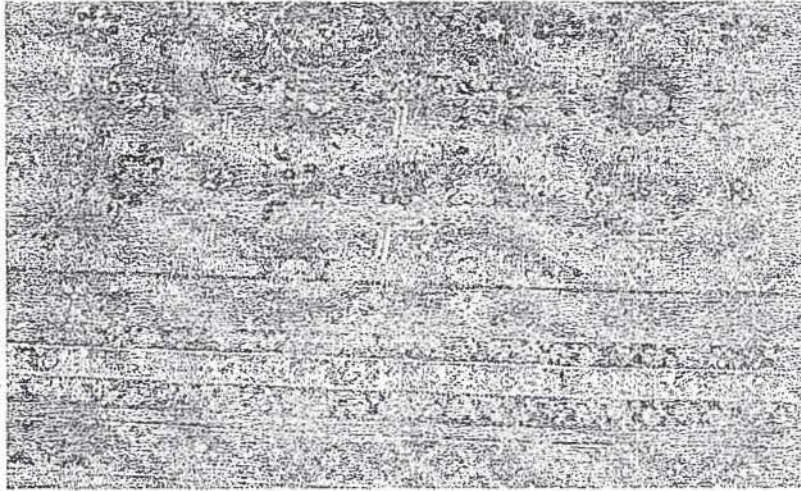
⁶ Kazım Dirik., *Eski ve Yeni Türk Halıcılığı ve Cihan Halı Tipleri Panaromasi*, İstanbul, 1938, s. 27

⁷ H. Ropers., *Les Tapis D'Orient*, Paris, 1958, 49

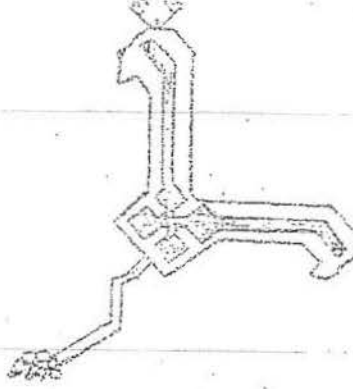
çevresindeki Türkmen halılarında da kullanıldığı ve adına da **Bıçak Suyu** denildiği tarafımızdan tespit edilmiştir.

Anadolu'da dokunan halılarla Anadolu dışında ki Türkmenler tarafından dokunan halılar karşılaştırıldığında, bunları ayırt etmenin çok güç olduğu görülmektedir. Aynı ayrı aşiretlerin dokuduğu halılardaki bütün desenlerin, büyük benzerlikler göstermesi hatta aynı olması, bu dokumaların aynı kültürün birer devamı olduklarını ispat eder.

Bölgede tespit ettiğimiz dokuma örneklerinde zemin kompozisyonu olarak, geometrik madalyon motiflerinin esas alındığı görülmektedir. Geometrik madalyonlar içlerine ve yanlarına dolgu motiflerinin yerleştirildiği görülür. Bölgede tespit ettiğimiz Kafkasya-Dağıstan bölgesine ait bir ömekte, (Resim-9/ Çizim-1 / Erzurum Kadana Camii) Uşak halılarında gördüğümüz zemin düzenlemesi, Osmanlı saray halıları etkisi olarak bu bölgeye tesir etmiş, bitkisel motiflerin yer yer üsluplaştırıldığı ve bazı yapraklarında bu üsluplaşma sonucunda kuş figürüne dönüştürüldüğü görülmüştür.

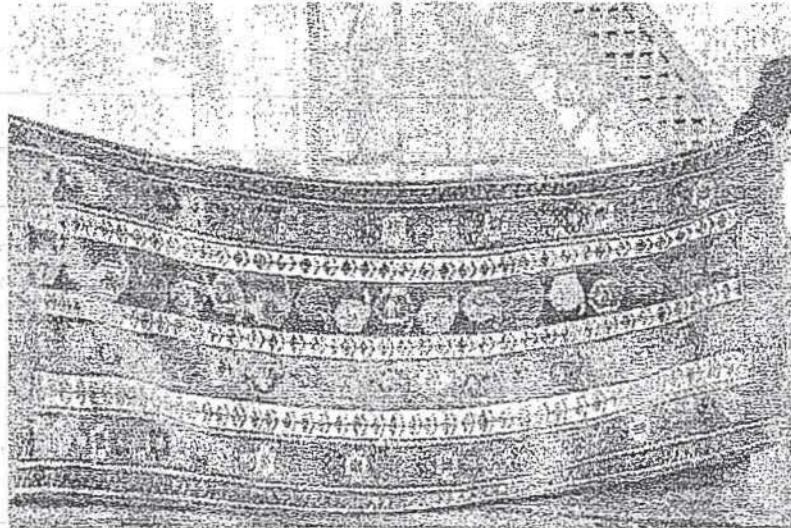

Resim-9

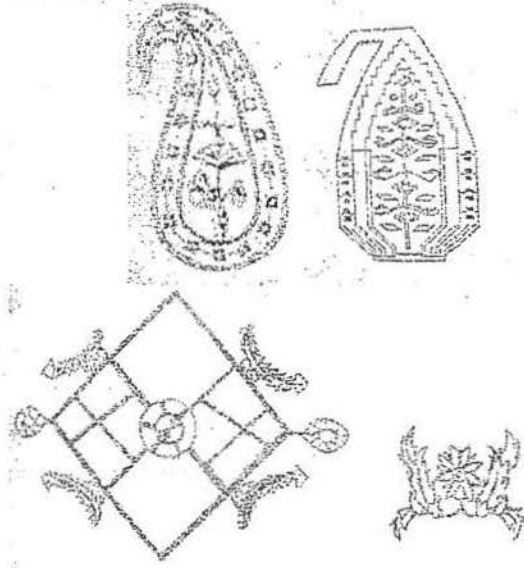
Çizim-1

İran kökenli halıların motif olarak bölgesel olanlarına da rastlanılmıştır. (Resim-10/ Çizim-2 / Erzurum Hacı Cuma Camii). Bu motif ve kompozisyonların (Herati ve Sereban motifleri) İran dışında, özellikle Kafkasya ve Anadolu'da pek kullanılmadıkları araştırmalarımız sonucunda görülmüştür. Bazı örneklerde ise zemindeki üsluplaştırılmış bitkisel motifler arasına çeşitli kuş motiflerinin yerleştirildikleri dikkati çeker.

Resim-10

Herati motifi (Çizim-3), kıvrımlı dalların, kuş veya balık şeklinde üsluplaştırılması ile elde edilen motifler olup, Herat bölgesinde ortaya çıktığı için bu isimle anılırlar. Herat, çok eski bir Türk yerleşim yeri olup, Moğolların istilası ile harap bırakılmıştı. Moğol Kağanı Ögeday Kağan zamanında (1225-1241), Herat, Moğol devleti içine alınmaya başlanınca kumandanların "at nallatmak" ihtiyacını karşılamak amacı ile Herat'ın küçük bir bölgesinin yeniden ihya edilmesine müsaade edilmiştir. Kısa zaman sonra şehrin eskiden meşhur olan dokuma sanayiini de ihya etmek zarureti doğmuştur. Böylece kısa zaman içerisinde Herat önemli bir dokuma merkezi olmuştur⁸. Bölgede dokunan motiflerin bir kısmı buraya özgü olduğu için bu isimle literatüre girmiştir.

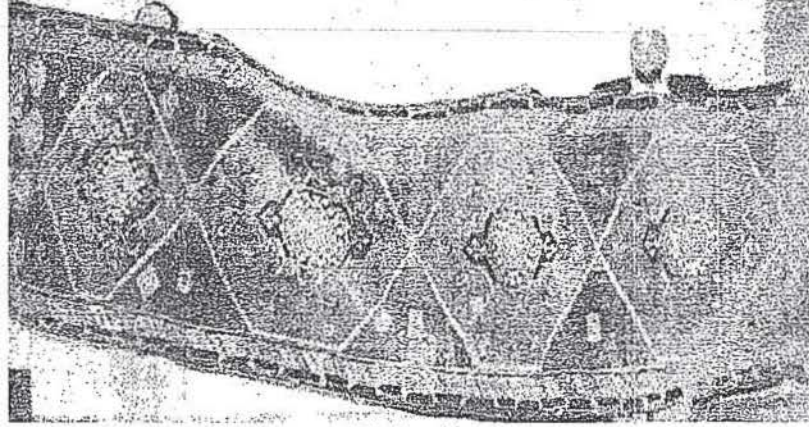
Çizim-2: Seraban-Armudi Motifi

Çizim-3: Herati Motifi

Seraban motifli dokumalar daha çok, İran-Feraghan ovasında dokunmaktadır (Çizim-3). Çam kozası, külah veya armut şeklinin üsluplaştırılması ile oluşturulan bu motifler, diyagonal veya aynı düzlem üzerine yerleştirilerek, halı zemininin tamamını oluştururlar. Anadolu ile İran'ın halı ticaretinin fazla olmasına rağmen, Seraban motifli halılara Anadolu'da pek rağbet edilmemiştir.

⁸ Z.Velidi Togan., "Herat", İ.A. C. IV, İstanbul, 1993, s. 431

Bölgede tespit ettiğimiz Kafkasya ve Anadolu bölgesi halılarında, koyu renklerin tercih edildikleri görülmüştür (Resim-11 / Erzurum Hacı Cuma Camii).

Resim-11

Zemin ana rengi kırmızı ve tonları olup kahverengi, kirli beyaz, mor, sarı ve tonları, lacivert, küf yeşili en çok kullanılan renklerdir. Bu halılarda canlı ve parlak renklerin pek kullanılmadıkları görülmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra sentetik boyaların keşfedilmesiyle, özellikle pembe renklerde sentetik boyaların kullanılmaya başladığı görülmektedir.

Anadolu'da Hakkâri ile Orta ve Batı İran bölgesinde de, canlı renklerin oldukça fazla ve sevilerek kullanıldığı bilinmektedir⁹. Ancak Türkmenlerin yoğun olduğu bölgelerde dokunan halılarda, kırmızı ve lacivert rengin, Anadolu ve Kafkasya bölgesi dokumaları, Selçuklu geleneğinde olduğu gibi, zemin veya motif rengi olarak bir arada kullanıldıkları tespit edilmiştir.

Renklerdeki farklılaşmanın boyutu ne olursa olsun, kullanılan motiflerin ifade ettikleri anlam; gerek doğuda, batıda, Kafkasya ve Orta Asya'da gerekse Horasan ve Anadolu'nun diğer bölgelerinde ki dokumalarda aynıdır. Belirtmek istenen inanç ve düşüncenin, bu kadar büyük bir coğrafyada kullanılan tüm motiflerde fazla değişikliğe uğramadan tekrar edilmesi, aynı kültürün köklü ve sürekli olduğunun ispatından başka bir şey değildir.

⁹ Münevver Uysal., "Kültürümüz İçerisinde Kilimlerin Yenî", Vangölü Çevresi Kültür: Varlıklar Sempozyumu Bildirileri, Van, 1995, s. 80

Bölgede tespit ettiğimiz figürlü dokumalarda görülen deve, tavuk ve insan figürleri, Anadolu'da sevilerek kullanılan ortak motifler değillerdir (Resim-2, 3, 7). Bu dokumaların Kafkasya ve Azerbaycan bölgesine ait olduklarını, bu tür motiflerin bu bölgelerde yoğun olarak kullanılmasından anlıyoruz. Yine karşılıklı üçgen rozetlerinin, aynı bölge halılarında sıkça dokunulduğu (Resim-12 / Erzurum Narmanlı Camii), Anadolu'da da bu motifin değişik bir varyantının değişim, aşk ve nazar motifi olarak kullanıldığı bilinmektedir¹⁰. Yine Aynı halıda görülen deve motifi de, düğün alayını sembolize etmekte olup¹¹, ticari maksattan ziyade, çeyiz için dokunmuş olmalıdır.

Resim-12

Sonuç olarak, Erzurum merkez camilerindeki bu tarihî halıların, çok değişik bölgelere ait oldukları tespit edilmiş, bu özellikleri ile de, oldukça zengin bir çeşitliliğe sahip oldukları görülmüştür. Dokumaların büyük çoğunluğu Kafkasya, Orta ve Batı İran ve Azerbaycan bölgesine aittir.

İncelenen halılar gruplandırıldığında, Anadolu ve Kafkasya bölgelerine ait dokumalarda geometrik madalyon ve motiflerin sevilerek kullanıldığı, İran bölgesinde ise bitkisel motiflerin ağırlıklı olarak kullanıldığı görülmüştür. İran bölgesi halılarında, hiç boş yer bırakılmadan dolgu motifleri ile zeminin doldurulduğu, bazı figürlerin bu yüzden zemindeki aşırı yoğun desenler arasında zor seçildikleri görülmektedir. Kafkasya ve Azerbaycan halılarında ise tıpkı Anadolu'daki örneklerinde olduğu gibi, zeminde yer alan baklava veya kare kompozisyonların iç ve dışına seyrek olarak, oba imi, pıtrak, göz, kurbağacık, nazar, muska, ei, tarak, çakmak, aşk, insan ve hayvan

¹⁰ Güran Erbek., "Anadolu Motifleri Sergisi", *Sergi Katalogu*, İzmir, 1986, s.13

¹¹ Hermann Haack., a.g..e., s. 29

figürleri, koçbaşı ve eli belinde motifleri gibi özel manaları olan motiflerin yerleştirildiği görülmektedir. Bu özellik, zemindeki desenlerin insanın gözlerini yormamasına ve aynı zamanda kullanılan motiflerdeki anlamların, daha net bir şekilde öne çıkarılmasına imkân sağlamaktadır.

Türk sanatı ve kültürü açısından çok önemli olan bu örneklerin iyice yok olmadan gerekli özenin gösterilerek koruma altına alınması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- AÇIKGÖZ, Halil; *"Türkiye'de Halı ve Halıcılık Terimleri"*, Türk Dünyası Araştırmaları, S.32, İstanbul, 1984, s. 137-188
- ASLANAPA, Oktay; *Türk Halı Sanatı*, İstanbul, 1972
- ATALAY, Besim; *Türk Halıcılığı ve Uşak Halıları*, Ankara, 1968
- AYATA, Sencer; *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik-Türkiye'de Halı Dokumacılığı*, Ankara, 1987
- AYYILDIZ, Uğur; *"Yağcı Bedir Yörükleri ve Halıları"*, Türk Folkloru, S. 88, İstanbul, 1986, s. 19-26
- BOZKURT, Nebi; *"Halı"*, DİA, C. XV, İstanbul, 1998, s. 251-262
- DİRİK, Kazım; *Eski ve Yeni Türk Halıcılığı ve Cihan Halı Tipleri Panaroması*, İstanbul, 1938
- ERBEK, Güran; *Anadolu Motifleri Sergisi*, İzmir, 1986
- ERİM, N; XIIIIV. Yüzyılda Erzurum Gümrüğü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1975
- EVLİYA ÇELEBİ; *Seyahatname*, C. II, İstanbul, 1994
- GÖRGÜNAY, Neriman; *Doğu Yöresi Halıları*, Ankara, 1976
- HAACK, Hermann; *Doğu Halıları*, Çev; Neriman Girişken, Ankara, 1975
- İBN BATUTA; *Seyahatname Tuhfetu'n- Nuzzar fi Garaibi'l- Emsar*, C. I. II, Üçdal Yay., İstanbul, 1983.
- KONUĞU, Enver; *Şehri Mübarek Erzurum*, Erzurum Belediyesi Kültür Yay., No:1, Erzurum, 1989, s. 1-134
- KONYALI, İ. Hakkı; *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960
- KURMUŞ, Orhan; *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, 1977
- KÜÇÜK, Cevdet; *"Erzurum"*, DİA, C. XI, İstanbul, 1995, s. 321-329
- LOGES, Werner; *Turkoman Tribal Rugs*, London, 1980

OYMAN, R. Rengin; *"İsparta Merkezinde Ticari Amaçla Üretilen El Halıcılığının Günümüzdeki Durumu ve Öneriler"*, *Türkiye'deki El Sanatları Geleneği ve Çağdaş Sanatlar İçindeki Yeri Sempozyumu*, İzmir, 1995, s. 12-24

ÖZEL, Ali; *El Halısı Dokumacılığı*, Ankara, 1989

ÖZTÜRK, İsmail-ANMAÇ, Elvan; *"Yabancı Sermayenin Batı Anadolu Halıcılığına Girişi, Etkileri ve Günümüzdeki Uzantıları"*, *Türkiye'deki El Sanatları Geleneği ve Çağdaş Sanatlar İçindeki Yeri Sempozyumu*, İzmir, 1995, s. 26-32

RASONYI, Lydia; *"Türklerde Halıcılık Terimleri ve Halıcılığın Menşei"*, *Türk Kültürü*, Sayı, 103, İstanbul, 1971, s. 46-59

ROPERS, H; *Les Tapis D'orient*, Paris, 1958

SÖNMEZ, Zeki; *"Batı Anadolu Türk Halıcılığının 19. Yüzyıldaki Durumu"*, *Türk Dünyası Araştırmaları- Türk Halıları Özel Sayısı*, Sayı, 38, İstanbul, 1984, s. 22-30

TOGAN, Z. Velidi; *"Herat"*, İA, C. V, İstanbul, 1995, s. 334-335

UYSAL, Münevver; *"Kültürümüz İçerisinde Kilimlerin Yeri"*, *Vangölü Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyumu Bildirileri*, Van, 1995, s. 78-84